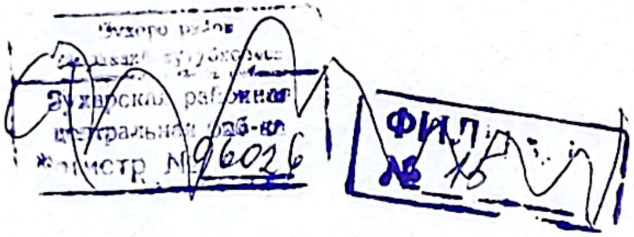
82.09(575.1)
83.3(5Ұ36)
А 11

адабиёт ва саньат

83.3Уз
А 11

Жамоатчилик асосида масъул муҳаррир
САЛОҲИДДИН МАМАЖОНОВ

Адабиёт ва санъат: [Адабий-танқидий мақолалар; Масъул муҳарр.: С. Мамажонов].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.—280 б.

Қайта қуриш ва ошкоралик даврининг бош мезони — ҳақиқатдир. Ўтмишимиз ва бугунимизнинг объекти бўлган адабиётдаги ҳақиқат ушбу тўпламга кирган мақолаларнинг моҳиятини ташкил этади.

Китобнинг «санъат» қисмидан рассомлик, театр ва кинодаги долзарб муаммолар кўтариб чиқилган мақолалар ўрин олган.

Литература и искусство: Литературно-критические статьи.

ББК 83.3Уз

С 4603010000—79 / М 352(04)—88 102—88

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988 й.

ISBN 5—635—00122—X

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА АДАБИЙ ТАНҚИД

Адабиёт пайдо бўлган кундан бошлаб танқидда ўз қиёфасини кўриб келмоқда. Шубҳасиз, унинг танқид кўзгусидаги акси турли даврларда турлича бўлиб келган. Аммо унинг ўзи ҳам халқ ҳаётининг кўзгуси сифатида шу даврларда воқеликни турлича акс эттирган. Адабиёт қандай тараққий этса, танқид ҳам шундай йўлларни босиб ўтади. Адабиёт қайси савияда бўлса, танқид ҳам ўша даражада бўлади. Зеро, улар ижтимоий онг формалари сифатида муайян сиёсий-ижтимоий қарашларнинг тазйиқи ва таъсиридан холи яшай олмайди. Шунинг учун ҳам уларнинг бири юксак даражада-ю, иккинчиси пастроқ мавқеда бўлиши мумкин эмас.

Биз кейинги йилларда адабиёт ва танқидни икки қарама-қарши майдонга ажратишга кўникиб қолдик. Ҳолбуки, адабиёт тарихининг қайси бир даврига назар ташламанг, ёзувчилар айни пайтда танқидчи сифатида ҳам фикр ва мулоҳаза юритганларини кўрамиз. Ҳар бир миллий адабиётнинг шаклланиш босқичларида эса — буни Навоий ва Пушкин сингари буюк сиймолар тақдирида яққол кўриш мумкин — бадиий ва танқидий тафаккур омухта бир шаклда бўлган.

«Шарқ юлдузи» журнали бир-икки йилдан буён қатор ўзбек ёзувчиларига бир неча саволлар билан мурожаат этиб, уларнинг «Дилдаги гаплари»ни мунтазам суратда эълон қилиб келмоқда. Ана шу саволлар орасида танқидга муносабат масаласи ҳам бор. Бу саволга жавоблар қанчалик пардали айтилган бўлмасин, уларда бугунги ўзбек танқидчилигининг савияси билан боғлиқ ҳаққоний мулоҳазалар ҳам, танқидга нисбатан давом этиб келаётган анъанавий ғараз ва камситиш ҳолатлари ҳам аниқ-тайин кўринади.

Мана, баъзи бир мисоллар:

«Танқидга муносабатим жуда яхши. Танқид туҳматга айланганини сезсам ғашим келади... Танқидчилигимизда учрайдиган саводсизлик, хушомадгўйлик, тарафкашлик, ўзларининг майда мақсадчалари йўлида адабиётнинг юзига

оёқ босишлар қанча тез йўқ бўлса, шунча соз бўлар эди» *(Усмон Азимов)*.

«Танқидга муносабатим ёмон. Сабаби, бизнинг танқидчилигимизда саёзлик сезилади; мадҳиябозлик авж олиб кетган. Бизда, адабиётшунослик, яъни илмий таҳлил қилиб, инсонни ўрганадиган фан эмас, нуқул у ёки бу китобнинг мазмунини гапириб бериб, гурзи тушрадиган танқидчилик мавжуд» *(Эмин Усмонов)*.

«Афсуски, бизнинг ҳозирги танқидчилигимизда баъзи бемаъни тарафкашлик, шахсий ғаразга берилиш, фойда — манфаат кетидан қувиш ҳолатлари кўзга ташланади» *(Жамол Камол)*.

«Танқидга муносабатингиз қандай деб сўрашади ёзувчидан. Қандай бўларди, яхши эмас, асарингни танқид қилган одамни ёқтирмайсан...» *(Мақсуд Қориев)*.

«Анкетангизга жавоб ёзиб ўтириб, Ёзувчилар союзининг справочнигини варақладим. Воажаб! Ҳар бетда бўлмаса-да, ҳар икки-уч бетда бир танқидчи табассум қилиб (ё чимирилиб) турибди. Тўғри, уларнинг ёши, савияси, дини, дунёқараши, ёзувчига муносабати турлича... Аммо уларнинг ичида шамол эсган томонга қараб буриладиган пирпираклари ҳам йўқ эмас. Энг ачинарли ери шундаки, бундай танқидчилар мақтаган китоблар магазинларда чанг босиб ётибди, «урганлари» — қўлма-қўл. Танқидчилар шу тарзда гоҳо ўзларининг обрўсини ўзлари тўкаяпти» *(Саъдулла Сиёев)*.

«Ҳозирги шеър танқидчилиги ҳақида гап кетганда, ёдимга чумоли келади. Нега дейсизми? Мен чумолини қанчалик тушунмасам, бугунги ўзбек танқидчиси шеърни шунчалик тушунмайди» *(Хуршид Даврон)*.

Бу хилма-хил фикрларнинг ўзиданоқ ҳозирги ўзбек танқидчилигига бўлган муносабат яққол кўриниб турибди. Бу муносабат, менимча, танқидчилигимизнинг бугунги умумий савияси эмас, баъзи бир асарлари танқид этилган ёзувчиларнинг субъектив қарашлари асосида ҳам шаклланган. Зероки, бугунги ўзбек танқидчилигида Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажонов, Иброҳим Ғафуров, Иброҳим Ҳаққулов сингари пешқадам мунаққидларимиз борки, улар адабиётни, хусусан, шеъриятни тушунмайдиган деб айтиш нонсофлик бўларди.

Шу нарса ажабланарлики, бирор адабий турнинг бугунги даражаси ҳақида сўз борганда энг истеъдодли ёзувчилар ва улар истеъдодига муносиб асарлар биринчи навбатда кўз олдимизга келади; биз шу асарлар орқали бугунги насримиз ё шеъримизнинг бўйини ўлчаймиз; аммо сўз танқид ҳақида борганда, нима учундир ёзувчиларнинг кўз олдига гурзи кўтарган жаллодларгина келади, адабий танқидга алоқаси бўлмаган тасодифий кишиларнинг мақолалари танқидчиликнинг бирдан-бир даражаси бўлиб кўринади. Агар биз шундай андоза билан энг ғариб ва ночор шеърлар орқали бугунги ўзбек шеъриятининг салмоғини, энг заиф ҳикоя ё роман орқали ҳозирги ўзбек насрининг бадиий савиясини белгилашга уринсак тўғри бўладими? Йўқ, албатта. Аммо шунга қарамай, ҳар бир нотўғри, ноҳақ, саёз мақола, асоссиз танқид ё мақтов танқидчиликнинг қадр-қимматига беҳад шикаст етказади, уни китобхонларнинг кўзи олдида шарманда-ю, шармисор қилади. Танқидчи шунинг учун ҳам палапартиш, ўйламай-нетмай туриб ёзиши, асарга субъектив муносабат ва савиядан туриб баҳо бермаслиги керак. У сапёр сингари фақат бир марта адашиши мумкин. Аммо бу адашув танқидчи учун қимматга тушади: у нафақат ўзини, балки бутун танқидчиликни ҳам бадном қилади.

1986 йил бутун мамлакатимиз ҳаётида бўлганидек, ўзбек совет адабиётида ҳам жиддий бурилишлар шабадаси сезила бошлади. Аммо жамият ҳаётининг бошқа соҳаларидан фарқли ўлароқ адабий жараёнда, хусусан танқидчиликда қайта қуришни адабиётда инқилоб ясаш деб тушуниш нотўғри бўлади. Адабиётни, чунончи адабий танқидни қайта қуриш мавжуд нуқсонларни бартараф этиш, танқидчиликда саёзликка, субъективлик ва ғаразгўйликка, хушомадгўйлик ва мадҳиябозликка, ёзувчининг ғоявий-бадиий ниятини тушунмаслик ёки нотўғри талқин қилишга қарши кескин курош олиб боришни англатади.

Ўтган йили «Шарқ юлдузи» журнали ҳамда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси гарчанд бир оз кечикиб бўлса-да, давра суҳбатларини ташкил этиб, адабий танқид олдида турган муҳим вазифаларни белгилаб бердилар. Бугун бу вазифалар аниқ ва тушунарли. Аммо, назаримда, танқидга нисбатан совуқ муносабат айрим танқидчиларимиздаги ҳафсалани пир қилиб, уларнинг адабиёт олдидаги бурчларига бепарво қарашга, лўндароқ айтганда, ҳали ҳам мудраб яшашга имкон яратиб қўйди.

Агар бир пайтлар Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов сингари танқидчилар заиф асарлар билан муросага қилолмай, матбуот саҳифаларида жиддий танқидий мақолалар билан чиқиб турган бўлсалар, эндиликда бу вазифани ўташ асосан Норбой Худойбергановнинг зиммасига тушиб қолмоқда. Салоҳиддин Мамажонов, Умарали Норматов каби мунаққидлар адабиётимизнинг бугунги баланд савияси билан ихтилофда бўлган асарларга қарши муносабат билдиришда фаоллик кўрсатмай қўйдилар. Пирмат Шермуҳамедов кейинги йилларда анча фаоллашганига қарамай, ҳозирги адабиётимизнинг энг муҳим ва долзарб муаммоларидан хийла четда ижод этаётгандек ва бу муаммоларни хийла жўн тушунаётгандек туюлади. Нуриддин Шукуров, Сайдулла Мирзаевга хос бўлган чўғ аллақачон сўнган бўлса, Лазиз Қаюмовнинг бугунги адабий жараёнга мунаққид сифатида мутлақо аралашмай қўйгани тушунарсиз бир ҳолдир. Сўнгги йилларда фан докторлари сафига келиб қўшилган Бахтиёр Назаров ва Акрам Каттабеков ҳали ўзбек танқидчилигининг залворли юкини ўз елкаларига олганларича йўқ. Тўнғич авлоднинг пешқадами Иззат Султонов эса бугунги адабиётимизнинг тараққиёти даражасидан орқада қолганлиги сабабли ҳамон ёзувчилар билан тил тополмай юрипти.

Адабиётда қайта қуриш шу вақтга қадар орттирилган бадиий тажрибани улоқтириб ташлаш, шу вақтга қадар ҳурмат қозониб келган ҳар бир ёзувчи ва ҳар бир асарни тафтиш қилишни англатмайди. Бизнинг кечаги адабиётимизда қайси ёзувчи ва қайси асар ўринсиз мақталган бўлса, биз шу мақтовнинг ўринсиз ва адолатсиз бўлганини кечанинг ўзида ҳам билар эдик. Аммо биз оқимга қарши боришдек жасоратга ҳамиша ҳам қодир бўлмаганмиз. Адабий ҳаёт ва адабий танқид узоқ йиллар давомида жиддий тазйиқлар муҳитида яшаб, шикастланиб ва майиб бўлиб юрган. Афсуски, тазйиқлар ҳали ҳам — Москвадан ажойиб шабадалар — XXVII съезд шабадаси, январь Пленуми (1987) шабадаси баралла эсаётганига қарамай — давом этиб турибди.

Сўз ўтган йилги адабий танқид тўғрисида борар экан гарчанд ўзбек мунаққидларининг қаламига мансуб бўлмаса ҳам, «Правда Востока» газетасида босилган «Тарих ҳақиқатига зид» деб номланган мақола тўғрисида сўзламай бўлмайди. Тарих фанлари доктори М. Ваҳобовнинг бу мақоласи кўпгина шов-шувларга сабаб бўлди. Мақолада эҳтимол Ўзбекистондаги тарих фанининг аҳволига доир баъзи бир тўғри фикрлар бор бўлиши мумкин. Аммо аксар қисми бевосита ўзбек адабиёти масалаларига бағишланган бу мақоланинг умумий руҳи, нафаси заҳарли. Мақола муаллифи бадиий адабиётни тушуниш даражасидан узоқ бўлишига қарамай, нима учундир ўзини бугунги адабиётимиз ва адабиётшунослигимизга ҳакам бўлишга ҳақли деб билган. Айниқса, Бобур сиймосига бағишланган адабий ва адабий-танқидий асарларни орқа-ўнгига қарамай савалаб кетган.

Мақолада, хусусан, бундай сўзлар ҳам бор:

«П. Қодиров Бобурнинг шахсий ҳаётидан олинган эпизодларни тасвирлар экан, унга қандай тилла идишларда, қандай олтин қадаҳларда таомлар ва шароблар берганларини, у ўз лашкарларига тиллакори чопонлар, тилла эгар ва жабдуқлар билан безанган отлар ва ҳоказоларни ҳадя қилишини шавқ-завқ билан тасвирлаб кетади. Совет ёзувчиси бу бойликларнинг манбалари тўғрисида ҳам сўзлаши лозим эди».

М. Ваҳобов қайси бадиий ё илмий-танқидий асарга мурожаат этмасин, унинг асл моҳиятини кўрмай, ундаги бир-икки жумлани юлиб олади-да, уни мутлақо бошқа оҳангда, бошқа мақсадда талқин қилади. Биз, ўзбек совет адабиётининг тарихчилари, муаллифнинг 40 ва 50-йиллардаги адабиётга оид нутқ ва мақолаларида ўзбек совет ёзувчиларининг бошларига бало тошларини отганини яхши биламиз. Ўзини адабиёт масалаларига аралашишга ҳақли деб билган тарихчи «Ўзбек совет адабиётининг большевистик йўналишлиги учун» («Шарқ юлдузи», 1946, 7-8 сон), деган мақоласида, масалан, қатор ўзбек совет шоирларининг «ғоявий хатоларини «фош этиб», бундай ёзган эди:

«...Уйғун куйлаган муҳаббат «Муҳаббат ўлимдан кучли» бўлган муҳаббат эмас. Уйғун шеърларидаги муҳаббат одамларни кўтаринки руҳ билан зўр қаҳрамонликларга, олижаноб ишларга илҳомлантирмайди... Уйғуннинг кўпгина асарлари унинг ҳозирги турмушимиздангина четда эканлигини эмас, умуман ҳақиқий ҳаётдан четда эканини исботлайдилар.

...Улуғ Ватан уруши йиллари ўзбек аёллари Қизил Армия сафига кетган оға-ини, ота-бола ва эрларининг ўрнларида: колхозларда, корхона ва муассасаларда фидокорона ишлаб, меҳнатда ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатдилар. Бироқ Уйғун буларнинг ҳеч қайсисини пайқама-

ди, кўрмади. У ўз поэзиясида фақат ўзининг шахсий ҳаётини кўзлайдиган, арзимас кечинмалари, ноз-фироқлари билангина яшайдиган обиватель аёлнинг образини яратди.

...Уйғунга тақлид қилувчилар қаторига биз ёш шоирлардан Зулфия, Шукрулло, Раъно Узоқова, Саид Назар ва бошқа ўртоқларни киритишимиз керак. Буларнинг ҳам кўп шеърлари совет воқелигига тамоман ёт бўлган ғоясизлик ва мазмунсизлик руҳи билан суғорилган «лирика»дан иборатдир.

...Сўнгги вақтларда ғоясиз, маъносиз лирика Миртемир ижодида ҳам анчагина ўрин олади...»

Бундай танқидий чиқишлардан кейин кўпгина шоирларимиз оғзига кишан солинганини айтмаса ҳам бўлади. М. Ваҳобов сингари кимсалар туфайли, уларнинг вульгар социологик маслаклари туфайли адабиётимиз узоқ йиллар мобайнида озор чекиб, унинг энг яхши ва истеъдодли вакиллари бадарға этилиб келди. Биз вақт ўтиши билан Ваҳобов ҳам тавба-тазарру қилган бўлиши мумкин, деб ўйлаган эдик. Аммо унинг сўнгги мақоласи бу шўринг қурғур олимнинг ҳали-ҳануз вульгар социологизм ботқоғининг заҳарли ҳавоси билан нафас олиб келаётганини кўрсатди. Ваҳобов партиямизнинг ленинча ҳаёт ва демократия нормаларини тиклаб берган XX съезди ва куни кеча бўлиб ўтган тарихий XXVII съездининг ҳаётбахш ва фараҳбахш нафасидан тамом бехабар киши сифатида ҳатто академиянинг гуманитар институтлари «тозалов ишлари»ни ўтказиши лозим, деб ўзи «гуллаб-яшнаган» даврларни қўмсайди.

30 ва 40-йилларнинг энг даҳшатли воқеаларини ёдга солувчи бу мақолага ҳалол адабиётшунос олимлар қарши мақола билан чиқишни қанчалик истамасинлар, уларга бундай имконият берилмай келди. Фақат яқиндагина «Правда Востока» ўзига хос тенденциоз бир шаклда бир гуруҳ олимларнинг Ваҳобовга қарши ёзилган мақолаларини қисқартириб эълон қилишга мажбур бўлди.

Биз Октябрь инқилобининг 71 йиллиги арафасида яшамоқдамиз. Бу биздан нафақат ижтимоий ва адабий-бадиий юксакликни, балки маънавий камолотни ҳам талаб этади. Шунинг учун ҳам маданиятимиз ва адабиётимизга меҳр эмас, нафрат ва ғазаб билан ёзилган бундай мақолаларнинг пайдо бўлиши кишини ажаблантирмай қўймайди. Сўнгги йилларда нима учундир баъзи бир кимсаларда адабиёт асарларидан сиёсий хатолар излаб топишга қаратилган носоғлом майл зуҳур бера бошлади. Кимлардир айрим ёзувчиларнинг попугини пасайтириб қўйишни истаб, уларнинг асарларини титкилаб кўрдилар. Ана шундай майл орқасида «Совет Ўзбекистони» газетасида «Ғоявийлик — адабиётимизнинг бош мезони» деган бош мақола эълон қилинди ҳамда бу мақола рус ва ўзбек тилларидаги барча адабий-ижтимоий журналларда қайта чоп этилди. Назарий фикрлари умуман тўғри бўлган бу мақолада Шукрулло, Шароф Бошбеков, Рауф Парфи, С. Сирожиддинов сингари ёзувчиларнинг асарларида гўё мавжуд бўлган сиёсий хатолар «фош қилинди». Кимларнингдир дидига мос келмаган асарлар ноҳақ қораланди. Кимларнингдир фикр-мулоҳазалари маъмурий идораларнинг номидан айтилди.

Бугун биз Ваҳобовнинг мақоласи тўғрисида сўзлар эканмиз, бу мақоланинг пайдо бўлиши тасодифий эмаслигини, бундай «олимлар» бир пайтлар Ойбекнинг «Навоий» ва «Олтин водийдан шабадалар» романларидан, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Зулфия ва Туроб Тўланинг шеърларидан ҳам қўпол ғоявий хатолар «топгани»ни ёдда тутишимиз ва бундай фактларга асло бефарқ қолмаслигимиз керак.

Аслида ёзувчиларимизда адабий танқидга нисбатан ғаразли муносабат ана шундай фактлар таъсирида шаклланган. Ёзувчиларимизнинг дилини қон, тилини гунг қилган кишилар ҳам — ўшалар. Шунинг учун ҳам адабиётимиз ва маданиятимизга нисбатан кўнглида тариқча ҳам ҳурмат бўлмаган, ғоявийлик, синфийлик ва партиявийлик ҳақидаги шиорлар билан ниқобланган Ваҳобовга ўхшаш кишилардан адабиётни ва ижодкорларни ҳимоя қилишимиз керак. Юқори ташкилотлар номидан айтилган сўзларда бадиий ижоднинг спецификаси ҳамиша ёдда туриши, ижодга ва ёзувчи меҳнатига бўлган ҳурмат озор чекмаслиги лозим. Зеро, ўзбек совет ёзувчилари улуғ совет адабиётининг — дунёдаги энг ғоявий адабиётнинг вакиллари бўлиб келганлар ва ҳамиша шундай бўлиб қоладилар. Аммо биз бугун ғоявийликни ялангоч шиорлар тарзида тасаввур этмаймиз. Бугун ғоявийлик етук бадиий шаклда, қаҳрамонлар олиб бораётган кураш мантиқида, улар характерининг моҳиятида ўз ифодасини топмоқда.

Бундан бир қанча вақт муқаддам Абдулла Қаҳҳор ўзи ҳақида сўзлаб, ғурур билан: «Мен партиянинг оддий солдатимас, онгли аъзосиман» деб айтган ва шу гаплари билан мисли сиз балоларга гирифтор бўлган эди. Бугун биз сўнгги йигирма йил ичида партиянинг Абдулла Қаҳҳор син-

гари онгли аъзолари оз бўлганини афсус билан қайд этишимиз лозим. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор партиянинг оддий солдати бўлганида, у «Тобутдан товуш»ни ёзмаган, жамиятимизда содир бўла бошлаган иллатлардан юз ўгирган, адабиётимизнинг ютуғи бўлмаган асарларни мақтаган бўлиши мумкин эди. Аммо у партиянинг, жамиятнинг онгли аъзоси эди, шунинг учун ҳам у бундан йигирма йил илгари бутифосга — бугун ўзбек далаларини, тупроғини, сувини заҳарлаган, халқимиз бошига қанчадан-қанча кулфатлар келтирган оғуга қарши биринчи бўлиб курашди.

Совет ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор сингари буюк партиямизнинг онгли аъзоси бўлиши керак. Адабий танқид унинг ана шундай ижодкор бўлишига ёрдам бериши, ундаги фаол гражданлик туйғуларини парвариш этиши, унинг ҳаётимиздаги иллатлар ва негатив ҳодисаларга қарши шафқатсиз ўт очишида мададкор бўлиши лозим. Шундагина унга муносабат ўзгаради. Шундагина у ўзининг адабиёт олдидаги, жамият олдидаги вазифасини адо этади.

Аммо адабий танқиднинг ўсиши учун ҳам соғлом ҳаво ва бўлиқ замин бўлиши лозим. Акс ҳолда ҳар қандай уриниш, хусусан энг серғайрат танқидчиларнинг меҳнатлари ҳам кутилган натижани бермайди.

Ўзбек танқидчилари соғлом ҳавонинг йўқлигидан шикоят қилолмайдилар. Партиянинг, айниқса, сўнгги бир йил ичидаги бутун уринишлари жамиятимизнинг бенстисно барча соҳаларида, чунончи бадиий ижод ва адабий танқид соҳаларида ҳам жиддий бурилиш рўй беришини таъминлашга қаратилди. КПСС Марказий Комитетининг бюроси «Адабий танқид ҳақида»ги тарихий қароридан сўнг Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюроси ҳам республикада адабий ва бадиий танқидни ривожлантиришга бағишланган махсус қарор қабул қилди. Аммо бу қарорлардан сўнг ҳам танқидчилигимизда жиддий ўзгариш рўй бермади. Бунинг биринчи сабаби шундаки, республикада тўғри ва ҳақ сўзни айтиш учун ҳали зарур шароит йўқ эди. Биз бугун ана шундай шароит аста-секин яратилмоқда, деб ўйлаймиз. Иккинчи сабаб шундаки, ҳар ҳолда адабий танқид халққа матбуот орқали етиб боради. Аммо, бизнингча, танқидчилар учун барча газета ва журналлар ҳам эшигини ланг очиб қўйгани йўқ. Танқидчилар ҳам, ёзувчи ёки шоирлар ҳам ўзиники деб билган «Шарқ юлдузи» ва «Звезда Востока» журналларидаги аҳвол ранжитишдан бошқа нарсага ярамайди. Айниқса «Шарқ юлдузи» журналида адабий танқидга ажратилган ҳажмнинг ойдан-ойга қисқариб бораётгани, журнал саҳифаларида бугунги адабий жараён билан боғлиқ жиддий мақола ва тақризларнинг фавқулодда кам эълон қилинаётгани бизни ташвишлантирмай қўймайди. Нима учундир журналнинг янги муҳаррири адабий танқид бўлимининг қайта қуриш давридаги ролини янада ошириш ўрнига унинг бирмунча сустлашишига, ҳатто аввалги марралардан ҳам чекинишига имкон туғдирди.

«Гулистон» журналининг эса нафақат танқидий бўлими, балки умуман журналнинг адабий-ижтимоий қиёфаси ёмон тарафга кескин равишда ўзгарди.

Бугунги адабий танқид ана шундай жиддий ижодий раҳбарликка эга бўлмагани ва зарур ёрдамга таянмагани учун кенг қанот ёзолмай турибди. Республика матбуотида эълон қилинаётган танқидий материаллар аввалдан белгилаб олинган изчил режа асосида олиб бориляпти, деб бўлмайди. Адабий йилларнинг маҳсули бўлган асарларни тақризлаш ва баҳолаш эса ҳали-ҳануз ачинарли аҳволда. «Шарқ юлдузи», «Гулистон», «Ёшлик» журналлари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси ва бошқа нашрлар кўпинча бугунги адабий жараён учун характерли бўлмаган, ўзида бугунги ижобий ва салбий тенденцияларни мужассамлантирмаган асарларга тақриз бериб, шундай асарларни пропаганда қилмоқдалар. Чунончи, «Шарқ юлдузи»да чоп этилган тақризлардан бири Абдурашид Абдураҳмоновнинг «Поэзияда инсон тасвири» деб номланган монографиясига бағишланган. «Ўқитувчи» нашриёти босиб чиқарган бу китобнинг илмий-назарий савияси биз учун қоронғи. Биз бу асарни китоб магазинларида учратмадик (афтидан, у бирор министрликнинг ички резервлари ҳисобидан босилган). Аммо тарих фанлари кандидати Наим Норқуловнинг қаламига мансуб тақризнинг бениҳоя тубан савияси бу «илмий тадқиқот»нинг қиммати ҳақида ҳам маълум тасаввур беради. Бу тақризнинг қайси бир жумласини ўқиманг, муаллифнинг танқид ва адабиётшунослик маданиятидан мутлақо бехабарлиги кишини ажаблантиради. У тақриз этилаётган китобга танқидий назар ташлаш, унда аён этилган илмий қараш ва мулоҳазаларни кузатиш, ўрганиш ва баҳолашни эмас, аксинча уни кўр-кўрона тавсифлаш ва таърифлашни ўз олдига мақсад қилиб олган.

Тақризчининг уқтиришига кўра, муаллиф ўзбек совет

адабиётида интернационал инсон образининг шаклланиши билан боғлиқ «уч асосий ҳолат»ни аниқлаган:

1. «Совет кишисида интернационализм туйғусининг шаклланиши унинг онгида бошқа миллатга нисбатан адоват, миллатчилик, маҳаллийчилик руҳини йўқотди...

2. Социалистик жамият қуришда, Ватаннинг бойликларини яратишда турли миллат халқларининг ҳамкорлигини поэтиклаштириш...

3. Совет кишисининг жаҳон халқлари билан дўстлиги, жаҳонда тинчлик учун кураш масаласи...»

Тантанали равишда «Уч асосий ҳолат» деб аталган бу ибораларнинг ҳар биридан кейин бир неча асарлар тилга олинади. Лекин, на муаллиф, на мунаққид бу палапартиш, саводсизларча айтилган гапларда илмга алоқадор бирорта ҳам кузатиш йўқ эканлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Келтирилган парчадаги биринчи жумлага эътибор беринг: «Хўш, совет кишисида «интернационализм туйғуси» шаклланунга қадар «бошқа миллатларга нисбатан адоват, миллатчилик, маҳаллийчилик руҳи» бўлган, деб айтишга ҳам иккала олимнинг тили қандай борди экан? Иккинчидан, кейинги моддаларда гўё илмий кашфиёт сифатида қайд этилаётган масалаларнинг «интернационал инсон образи»нинг шаклланишига қандай алоқаси бўлиши мумкин? Ахир бу гапларнинг бири боғдан, бири тоғдан-ку! Умуман «интернационал инсон образи» деган атаманинг ўзи нима? Ахир адабиётшунослик шу пайтгача совет кишисининг ғоявий бойлиги ва маънавий гўзаллиги ҳақида сўзлаб келаётган ва масалага шу тариқа ёндашаётган эди-ку!

Мунаққид ҳамма нарсага интернационализм кўзойнаги орқали қарамоқчи бўлади, у ҳатто урушнинг «интернационал мазмун касб этгани»ни кўриб қувонади...

Хўш, бу қадар саводсизларча ёзилган китобнинг ва унга бағишланган тақризнинг кимга кераги бор? Наҳотки, журнал редакциясидаги ўртоқлар бу тақризнинг журналга шон-шавкат келтиришига умид боғлаётган бўлсалар? Йўқ, улар бунга умид қилмаганлар. Аммо жамиятимиздаги иллатларга озиқ бериб келган таниш-билишлик, юз-хотир деган тасаввурлар, андишалар бор. Ана шундай андиша орқасида журналда ҳозирги адабий «хўжалигимиз»га бевосита алоқадор бўлмаган ёки алоқаси етарли бўлмаган қатор асарларга тақриз берилди. Айни вақтда шу кунги адабиётимизнинг қиёфасини белгилаган ёхуд нуқсонлари

ҳам бугун айтилиши керак бўлган қанчадан-қанча асарлар четлаб ўтилди.

Афсуски, Наим Норқуловнинг тақризига ўхшаш ажойиботлар тасодифий ҳодисалардан эмас. Филология фанлари кандидати Нурмуҳаммад Холлиевнинг «Очиқ кунлар» ва «Гуллаётган тош» (Шавкат Раҳмон) тўпламларига бағишланган тақризи ҳам шундай «ғалатлар» билан тўла. «Қаллакланган тутлар» деб бошланган шеърида тутлар — дунёнинг устуни, осмонни елкасида тутиб турган қадимги грек паҳлавони Атлантга ўхшатилади,— деб ўқиймиз тақризда.— Лирик қаҳрамон илгари шамол бўлган эди, аммо тутларни кўриб, тут дарахти бўлгиси келади. Чунки проблема ўсган: дардни аритиш — энди майда ғамхўрлик, бугун осмон тагига елкани тираш керак». Тақризчи бу шеърни ана шу руҳда «файласуфона» шарҳлар экан, пировардида юқоридаги фикрни рад этувчи хулосага келади:

«Табиат предметларини ўхшатишини топиш (аналогия) орқали билиш истаги баъзан шоирни бош мақсаддан чалғитади».

Ўтган йили ўзбек мунаққидларининг эътиборини кўпроқ қозонган асарлардан бири Омон Мухторовнинг «Марварид» шеърлар китоби бўлди. Бу китоб юзасидан билдирилган фикрлар орасида хусусан бундай мушоҳада ҳам учрайди: «Тўпламга арузда ёзилган бир неча ғазал ҳам киритилган. Буларни шоир лирикасининг гўзал намуналаридан дейиш мумкин. Уларда Омон Мухторовнинг дилбар оҳанг орқали эътиборли мазмун ярата олиши кўриниб туради» («Гулистон», 2-сон). Биз ҳурматли китобхонлар эътиборини Охунжон Сафаров ва Ғайрат Муродовнинг бу сўзларидаги «дилбар оҳанг орқали эътиборли бадиий мазмун яратиш» масаласига қаратмоқчи эмасмиз. Балки мунаққидлар «эътиборли мазмун» ва «дилбар оҳанг» тушунчаларини ўзаро диалектив алоқада тушунаётган ва мазмуннинг шоир дунёқараши ва актив гражданлик позицияси билан чамбарчас алоқада эканлигини кўзда тутаётган бўлишлари мумкин. Гап шундаки, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида бўлиб ўтган баҳсларда истеъдодли танқидчи Яшар Қосимов Омон Мухторов ғазалларига бутунлай ўзгача баҳо беради.

«Омон Мухторов ғазалларида,— деб ёзади у,— фикрий теранлик, чинакам шарқона ғазал фалсафаси, энг муҳими, замонавий ғазал мундарижаси заиф». Бу кескин сўзлар-

дан кейин бухоролик мунаққидларнинг «дилбар оҳанг орқали эътиборли мазмун яратиш» борасидаги мулоҳазалари ҳам, Омон Мухторов ғазалларига берган юксак баҳолари ҳам совун кўпигидек сочилиб кетади.

Шеъриятни бундай «нозик» ҳис этувчи мунаққидларнинг тақризларидан сўнг ўша асарларни ўқиш истаги ҳеч кимда ҳам уйғонмаслиги керак. Бундай тақризлар билан танишганингдан кейин Хуршид Давроннинг чумоли ва танқидчи тўғрисидаги мулоҳазасига қўшилмасдан иложинг қолмайди, киши. Лекин журнал ва газеталарнинг ходимлари қандай қилиб бундай масъулиятсизлик билан ёзилган тақризларга ўрин берадилар?..

Ҳозирги адабий жараённинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда эски «адабий» қолипларга тўғри келмаган, ҳар қандай эски ва янги андозаларни рад этаётган асарлар кўплаб яратилмоқда. Бу асарлар тўғрисида бир хилдаги фикр-мулоҳазаларнинг бўлиши қийин. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Бир асар тўғрисида икки фикр» деган махсус рубрика пайдо бўлди. Бу рубрика остида берилаётган баҳслар кенг китобхонлар ўртасида катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу рубрика пайдо бўлишининг ўзи адабиётимизда кўринаётган янги тамойилларнинг ҳаётбахш кучини намойиш этади. Лекин, назаримизда, бу рубрикага жалб этилаётган асарлар ва масалалар доирасини анча кенгайтириш мумкин. Шунингдек, бирор асар юзасидан китобхон билан мунаққиднинг эмас, икки малакали ижод аҳлининг фикр ва мулоҳазасини газетхонга тақдим этиш ўринли бўлади.

Кейинги йилларда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг танқид бўлимида сезиларли жонланиш рўй берди. Умуман, газета бугунги ижтимоий ва адабий ҳаётнинг муҳим масалаларига ўз вақтида аралашиб, ўзбек ёзувчиларининг ижодий фаол бўлишларига яқиндан ёрдам бермоқда. Шу маънода газетада ташкил этилган «Ёзувчи ва замон», «Замон ва мафкуравий кураш», «Партия сиёсати — илҳомбахш» сингари ранг-баранг рубрикаларда эълон қилинган материаллар ўзбек ёзувчиларининг ҳозирги актуал муаммоларга қизғин муносабатда бўлаётганларини кўрсатади. Бизнингча, ана шундай ҳозиржавоблик руҳи, бугунги кун ҳавоси билан нафас олиш истаги адабий танқидга оид материалларда ҳам яққол кўриниб туриши лозим.

Адабий танқид фақат тақриздангина иборат эмас. Адабий танқид деганимизда, энг аввало ҳозирги адабий жараён манзараларини тасвирловчи, унинг теран қатламларини таҳлил этувчи умумлашма мақолалар кўз олдимизга келади. 1986 йилда ана шундай мақолалар оз бўлди, деб айтолмаймиз. Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Норбой Худойберганов, Салоҳиддин Мамажонов, Иброҳим Ғафуров, Пирмат Шермуҳамедов, Ботир Акрамов, Санжар Содиқ, Раҳимжон Отаев, Аҳмад Отабоев каби мунаққидларнинг ҳозирги адабий тараққиёт қонуниятларини илғашга қаратилган қатор мақолалари, айрим баҳсли ўринларидан қатъий назар, ўзбек танқидий тафаккурининг активлашаётгани ва адабий ҳаётга тобора яқинлашиб бораётганидан дарак беради. Шу йили эълон қилинган Раҳмон Қўчқоровнинг «Уч сароб» деган тадқиқот-эссеси, Абдулла Улуғов ва Санда Мирзаеванинг дастлабки мақолалари эса ўзбек танқидчилигининг эртанги кунига назар ташлаш имконини берди. Ўйлаймизки, бу ва бошқа ёш танқидчиларимиз ўз биродарларининг энг яхши фазилатларини эгаллаган, нуқсонларидан эса сабоқ олган ҳолда иш олиб борадилар.

Бугунги ўзбек танқидчилиги ёш носирларимиз ижодига катта эътибор билан қарамоқда, шеърий контекстдаги сўзнинг ўрни ва аҳамиятига, шеъриятнинг эстетик фазилатларига доир диққатга сазовор фикрларни ўртага ташламоқда. Аммо на бугунги шеъриятда, на драматургияда кўзга ташланаётган изланишлар ва топилмаларнинг новаторона моҳияти, бу соҳалардаги бадиий силжиш, умумиттифоқ адабиёти уфқлари сари отилган камалак мунаққидларимизнинг малакали фикр ва мулоҳазаларида ўз таҳлилини етарли равишда топгани йўқ. Умуман, ҳозирги адабий жараённинг кенг ва мураккаб панорамаси ҳали тўла равишда илғаб олинмади. Ўйлаймизки, «Адабиёт ва замон» типидаги танқидий альманахларнинг мунтазам равишда нашр этиш ишларининг йўлга қўйилиши бундай кемтикларни бартараф этишга имкон туғдиради. Ўзбек танқидчилигининг иттифоқимиздаги танқидий тафаккур билан, танқид илми ва маданияти билан алоқаси кўнгилдагидек эмас. Биз кейинги йилларда Пирмат Шермуҳамедов, айниқса Норбой Худойберганов орқалигина марказий нашрлар билан алоқа ўрнатиб турибмиз.

Ўзбек ёзувчилари Норбой Худойбергановни «ашаддий танқидчи», «тўқмоқли танқидчи» деб атайдилар. Ҳа, унинг

адабиётимиз олдига қўяётган талаблари баланд. У баъзан эҳтиросга берилиб, айрим ижобий фактларни назарписанд қилмаслиги, айрим фактларни эса нотўғри талқин қилиши мумкин. Унинг ижодий фаолиятидаги бу қусур «Вопросы литературы» журналининг 1987 йил 1-сонида эълон қилинган мақоласида ҳам кўзга ташланади. Аммо Норбой Худойберганов сўнгги икки йил ичида марказий журналларда босилган мақолаларида бугунги ўзбек адабиёти ва танқидчилигининг жуда муҳим ва бирламчи масалаларини дадиллик билан кўтариб чиқди. Биз журъат этмаётган гапларни у мардона туриб айтмоқда. Шунинг учун ҳам биз уни қўллаб-қувватлашимиз керак. Танқидчиликдаги қайта қуриш ғояси шуни тақозо этади.

Айни кундаги адабий танқид самаралари ўз савиясига кўра қанчалик ранг-баранг бўлмасин, танқидчилигимиз такомиллашиш йўлидан, бугунги адабий жараён моҳиятини тўғри пайқаш ва унга тўғри таъсир кўрсатиш йўлидан бормоқда. Аниқроғи, шу йўлда дастлабки қадамлар қўйилди. Энди шу йўлдан ҳормай-толмай боришгина қолди. Биз матбуот органларимиз, мунаққидларимиз адабиётга, ёзувчиларимиз истеъдоди ва меҳнатига меҳр билан муносабатда бўладилар, деб умид қиламиз. Биз ижод аҳлининг бундан кейинги танқидга, танқидчиларга бўлган муносабатларига янги ҳаёт шабадалари ижобий таъсир кўрсатади, деб умид қиламиз. Аммо бунинг учун биз Озод Шарафиддиновдек ҳалол ва принципиал, Иброҳим Ғафуровдек назокатли ва зукко, Норбой Худойберганов дек фаол ва журъатли бўлишимиз керак.

Бугун ўзбек танқидчилиги қайта қуриш муаммолари билан юзма-юз учрашиб турибди. Бу муаммолар ҳал бўлади, деган умид тобора ортиб бормоқда.